

Memoires van onze tijd

Anneke Ribberink

Impressies van de tweede feministische golf

In deze *Memoires van onze tijd* geeft Anneke Ribberink haar indrukken van de tweede feministische golf weer.

Hoe iemand de effecten van de tweede feministische golf beoordeelt, hangt mede af van zijn of haar persoonlijke insteek. Maar één ding is zeker: de impact van deze beweging op de levens van vrouwen (en mannen) in de late twintigste eeuw is groot geweest. Deze impact wordt in de 'gewone' historiografie van die periode lang niet altijd op de juiste waarde geschat. Zelf ben ik marginaal bij deze beweging betrokken geweest en heb haar vooral meegemaakt als belangstellende toeschouwer. Maar ook mijn eigen leven ziet er onder invloed van het feminisme heel anders uit dan het geval zou zijn geweest als deze beweging niet had plaats gevonden. Al was het maar omdat ik, geboren in 1950, deze beweging van het begin tot het einde heb meegemaakt en zij heeft bijgedragen aan mijn persoonlijke emancipatieproces. Om dit nader toe te lichten zal ik in vogelvlucht een historisch overzicht geven van de tweede feministische golf in Nederland, waarbij persoonlijke en algemene waarnemingen elkaar zullen afwisselen.[1]

Ontstaan

Het feminisme van de tweede golf is eind jaren zestig ontstaan. Er gonsde van alles in de samenleving, ook op het gebied van de sekseverhoudingen. Toch was de situatie allerminst eenduidig. Aan de ene kant was, net als elders in West Europa, in de jaren zestig het kostwinner-huisvrouwmodel dominant in de Nederlandse samenleving, getuige het feit dat tegen het eind van dat decennium 87 procent van de gehuwde vrouwen tussen de 15

1 Dit stuk is mede gebaseerd op twee geschriften van mijn hand: *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973* (Hilversum 1998) en 'Behaaglijk onbehagen. De tegenstrijdige impact van de tweede feministische golf', *Nieuwste Tijd. Kwartaalschrift voor eigentijdse geschiedenis* 2 (2001) 21-38.

en 64 jaar fulltime huisvrouw was; dit gold ook voor mijn moeder. Van de andere kant begon, paradoxaal genoeg, zo lijkt het, in dezelfde periode de tweede feministische golf, die zich tegen dit model zou keren.

De Britse sociologe Olive Banks, die in de jaren tachtig van de vorige eeuw een boek heeft gepubliceerd over het feminisme als sociale beweging, geeft een inzichtelijke verklaring voor deze paradox.[2] Zij verklaart het ontstaan van de tweede feministische golf uit de tegenstrijdigheden waarmee vrouwen in de moderne samenleving werden geconfronteerd. Dit lijkt een acceptabele ingang, want tegenstrijdigheden waren er in ons land zeker.

Uiteraard kwam de tweede golf niet uit de lucht vallen. In het kielzog van de welvaartsstaat waren er diverse voorboden. Zo wist de, overigens marginale, feministische beweging midden jaren vijftig twee belangrijke wetswijzigingen te realiseren, namelijk de afschaffing van het verbod op het betaald werken van huwende en gehuwde ambtenaressen en van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen. Onder invloed van het tekort aan arbeidskrachten nam, met name in de zogenaamde 'vrouwelijke' beroepen – ziekenverzorgsters, onderwijzeressen, telefonistes, receptionistes – de vraag naar vrouwenarbeid toe. In de meer sekseneutrale sectoren probeerde men het gat te dichten met buitenlandse werknemers. Ondanks traditionele weerstanden steeg het aanbod van vrouwen op de arbeidsmarkt eveneens. Het werken van vrouwen met kinderen, zeker met jonge kinderen, bleef evenwel een gevoelig punt. Blijkens een representatieve steekproef onder het Nederlandse volk in 1965 vond ruim 82 procent van de respondenten het betaald werken van de moeder in een gezin met schoolgaande kinderen bezwaarlijk. Ondanks dergelijke voorbehouden groeide het aandeel betaald werkende (gehuwde) vrouwen, ook die met kinderen, onmiskenbaar.

Daarnaast was er echter sprake van een opmerkelijke tegenstrijdigheid, samenhangend met de populariteit van het kostwinner-huisvrouwmodel. Op het vlak van de huishoudtechnologie waren er enerzijds ontwikkelingen die het voor de huisvrouw aantrekkelijker maakten om een betaalde baan te accepteren. Denk bijvoorbeeld aan de introductie van de volautomatische wasmachine in de jaren zestig, die het wassen aanzienlijk vergemakkelijkte. Anderzijds werden er in toenemende mate hogere eisen gesteld aan de kwaliteit van het huishoudelijk werk, een trend naar verdere professionalisering die reeds in het interbellum was ingezet. Huisvrouwen moesten steeds ingewikkelder maaltijden op tafel zetten. Aan de kinderopvoeding werden

2 O. Banks, *Faces of feminism. A study of feminism as a social movement* (Oxford 1981).

Holland Electro bracht in 1960 de Toppy op de markt. Deze stozuiger was door massaproductie relatief goedkoop. Uit: Mayke Groffen en Sjouk Hoitsma, *Het geluk van de huisvrouw* (Amsterdam 2004) 194.

zware eisen gesteld door de hoge vlucht die de pedagogische wetenschap na de Tweede Wereldoorlog had genomen, waarbij vooral de allesbepalende rol van de moeder centraal stond. Tevens werden de hygiënische normen sterk opgeschroefd. Een huisvrouw die haar taak serieus nam, kon hieraan veel tijd spenderen. Een (gehuwde) vrouw die tevens betaald werk wilde gaan doen, werd derhalve op zijn minst geconfronteerd met een aanzienlijke dubbele belasting. Dit beklemde te meer, aangezien er vóór de tweede feministische golf geen sprake was van een substantieel beroep op vaders om een bijdrage te leveren aan het huishoudelijk werk.

Een verwante tegenstrijdigheid was te zien op onderwijsterrein. In de jaren vijftig en zestig haalden meisjes en vrouwen in hoog tempo hun achterstand op jongens en mannen in het onderwijs in. Maar op alle niveaus van onderwijs bleef de achterstand van meisjes op jongens aanzienlijk, omdat de vrouwelijke ambitie sterk werd geremd door de sociale druk richting huwelijk en full-time moederschap als gewenst eindpunt. Dit en de gangbare opvatting dat studeren 'onvrouwelijk' was, vormden voor mij een motivatie om als achttienjarige na het gymnasium niet te gaan studeren, maar voor een aantal jaren uit te wijken naar een secretaressecursus en dito werkkring.

Tegen de achtergrond van dergelijke tegenstrijdigheden is de tweede feministische golf te verklaren. De ongelijkheid tussen de seksen deed zich des te sterker voelen, omdat ze botste met het gelijkheidsdenken en de idealen over het recht op vrije ontplooiing van de jaren zestig.

Onbehagen en actie

Tegen het eind van dit decennium ontstond onder een groeiende minderheid van met name jonge, goed opgeleide vrouwen dan ook verzet tegen de dominantie van het kostwinner-huisvrouwpatroon. Dit protest kwam op tegen de achtergrond van een brede vernieuwingsbeweging, waarvan het feminisme, met als bakermat de Verenigde Staten, deel uitmaakte. De aanloopfase in ons land kenmerkte zich door aanzwellende discussies in allerlei media en de vorming van een netwerk van gelijkgezinden. Een belangrijk moment was het artikel van de publiciste Joke Kool-Smit, over het onbehagen bij de vrouw in het literaire tijdschrift *De Gids* van november 1967. Dit stuk vormde de directe voorloper van de Nederlandse tweede golf. De auteur leverde hierin kritiek op het toenmalige huwelijksideaal dat ertoe leidde dat vrouwen afhankelijk werden van mannen.

Het artikel van Kool-Smit raakte bij veel vrouwen een gevoelige snaar. In

de maanden na verschijning ontstond een sneeuwbaleffect van schriftelijke en mondelinge reacties. Samen met de publiciste Hedy d'Ancona besloot Kool-Smit een organisatie op te richten, die de onvrede onder jonge vrouwen moest omzetten in politieke eisen. Het werd de eerste organisatie van de nieuwe feministische beweging, de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM), die in oktober 1968 het licht zag. MVM bracht de boodschap van het nieuwe feminisme samen in een radicaal programma dat kernpunten van de tweede golf bevatte, zoals de noodzaak tot doorbreking van verstarde rolpatronen, de komst van alternatieve samenlevingsvormen, het zelfbeschikkingsrecht voor vrouwen inzake abortus en arbeidstijdverkorting en herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over de seksen. Man Vrouw Maatschappij bestond voornamelijk uit vrouwen en een kleine groep mannen die gematigd links *angehaucht* waren; een flink gedeelte van het kader was lid van de PvdA of D66. Haar denkbeelden vielen onder de internationale stroming van het *liberal feminism*. De kracht van Man Vrouw Maatschappij lag in de wijze waarop ze via lobbyen bij verwante organisaties, politieke partijen en overheid invloed uitoefende. Erg mediagericht was de groepering niet. Bij mijzelf was Man Vrouw Maatschappij, dat voor een groot deel bestond uit dertigers, niet bekend. En dat gold voor velen.

Heel anders ging dat bij actiegroep Dolle Mina, die eind 1969 was opgericht. Deze groepering wist zich met haar op Provo geïnspireerde ludieke optreden al snel in de kijker te plaatsen en via de media nationaal en internationaal bekend te worden. De los georganiseerde beweging had een jonger kader dan dat van Man Vrouw Maatschappij en had banden met de linkse jongeren- en studentenbeweging. Haar denkbeelden droegen het stempel van die mengvorm van anarchistisch-marxistische ideeën, welke typerend was voor het gros van de zogeheten nieuwe sociale bewegingen van de zestiger jaren. Niet voor niets luidde de titel van een toonaangevende brochure van Dolle Mina uit 1970: 'Een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd'. Ik heb, als twintigjarige, die brochure indertijd met grote gretigheid gelezen en zij diende voor mij als eye-openener ten aanzien van de sekseverhoudingen. Overigens kwamen veel van de denkbeelden van Dolle Mina overeen met die van Man Vrouw Maatschappij, zij het overgoten met een radicaal links sausje. Ook van Dolle Mina maakten mannen deel uit en zelfs op redelijk prominente wijze. Nederland nam in dit opzicht een unieke plaats in Europa in. In de Verenigde Staten had het grote voorbeeld van Man Vrouw Maatschappij, de National Organisation for Women (1966), eveneens mannen als leden en in het bestuur.

Booming business

Als we een sprong in de tijd maken en overstappen naar de late jaren zeventig, valt op dat de nieuwe feministische beweging is uitgegroeid tot een *booming business*. Een redelijk betrouwbare schatting is dat de beweging op haar hoogtepunt tegen het eind van dit decennium rond de 7000 à 9000 vrouwen telde, die actief waren in feministische organisaties en groeperingen.

De dominante stroming binnen het feminisme in de late jaren zeventig was het feministisch-socialisme (fem-soc) of socialistisch-feminisme (soc-fem). Deze stroming maakte deel uit van een internationaal netwerk en had onder meer banden met de Britse beweging. Zij bestond voor een niet onaanzienlijk deel uit nazaten van Dolle Mina, dat in de loop der zeventiger jaren steeds minder belangrijk was geworden en tegen het eind van dit decennium een zachte dood stierf. Ideologisch baseerde fem-soc zich op het radicaal-feminisme, dat uitging van een universele mannenheerschappij, het patriarchaat, waarin vrouwen en het vrouwelijke element onderdrukt werden. Dit werd gecombineerd met een marxistische visie die beklemtoonde dat de vorm waarin de vrouwenonderdrukking zich manifesteerde historisch bepaald was. Er werd veel werk gemaakt van de analyse van vrouwenonderdrukking tijdens het kapitalisme. Een specifieke verdienste van de (internationale) fem-socstroming was dat ze de aandacht vestigde op de belangrijke economische waarde die huishoudelijke arbeid voor het kapitalistische systeem had. Een consequentie van de radicaal-feministische invloed in de beweging was dat mannen, 'de onderdrukkers', niet langer deel uitmaakten van de hoofdstroom van het feminisme.

Fem-soc was de drijvende kracht achter een autonome vrouwenbeweging , die actief was in de strijd tegen harde (gewelddadige) porno en (seksueel) geweld. Een veelgehoorde leuze luidde: 'Porno is de theorie, verkrachting de praktijk'. De vanaf 1974 opgerichte Blijf-van-m'n-lijf huizen voor de opvang van mishandelde vrouwen en kinderen voorzagen duidelijk in een behoefte. In 1982 waren er landelijk 23 van dergelijke huizen, die in totaal ongeveer 3000 vrouwen opvingen.

Een belangrijke vooruitgang werd geboekt op het terrein van het overheidsbeleid in de vorm van de totstandkoming van een landelijk emancipatiebeleid onder het kabinet-Den Uyl in 1974, vooral dankzij het onvermoeibare ijveren hiervoor van Man Vrouw Maatschappij. De implementatie ging echter uiterst moeizaam, niet in de laatste plaats door de tegenwerking

Dolle Mina houdt een demostratie voor de pil in Amsterdam. Uit: Marja van Soest, *Meid, wat ben ik bewust geworden. Vijf jaar Dolle Mina* (Den Haag 1975) 74-75.

vanuit de autonome vrouwenbeweging van dit als rechts bestempelde overheidsbeleid. Er bestond zelfs enige tijd een anti Emancipatie Kommissie Komitee. Vooraanstaande leden van Man Vrouw Maatschappij, onder wie Joke (Kool-)Smit, Hedy d'Ancona en Marga Bruyn-Hundt, bezetten in de jaren zeventig sleutelposities in de Partij van de Arbeid, dan wel in haar vrouwenorganisatie. Het Vrouwenkontakt, begin jaren zeventig omgevormd tot Rooie Vrouwen in de Partij van de Arbeid, kreeg met de groei en vernieuwing van deze partij een voorheen ongekende invloed op het partijbeleid.

Grote winst werd door de feministische beweging geboekt op het terrein van de mentaliteitsverandering. Begin jaren tachtig stelde een meerderheid van de Nederlandse bevolking zich achter het principe dat de betaalde en onbetaalde arbeid zou moeten worden herverdeeld over de seksen. Tevens werd er belangrijke vooruitgang geboekt op het onderwijsterrein. Eind jaren zeventig waren de deelnamepercentages van jongens en meisjes aan de verschillende typen algemeen voortgezet onderwijs bijna gelijk. De meisjes hadden hun achterstand uit de jaren zestig in versneld tempo ingehaald. Een belangrijke bijdrage hieraan hebben ongetwijfeld de roldoorbrekende activiteiten van de Stichting 'Marie, word wijzer!' (1972) geleverd. Er kwam ook een stijging van de toestroom van meisjes naar de universiteiten. Van deze stroom maakte ik zelf deel uit; in de jaren zeventig ging ik geschiedenis studeren in Utrecht. Mijn persoonlijke emancipatieproces werd in de eerste plaats gestimuleerd door de aanmoediging van mijn echtgenoot. Maar daarnaast was er de stimulans van een enthousiasmerende feministische

beweging, doordat zij het klimaat ten aanzien van studerende en betaald werkende gehuwde vrouwen gunstig beïnvloedde. Dit was geen overbodige luxe, omdat er veel weerstanden in de naaste en verdere omgeving vielen te overwinnen. Met name de combinatie van studeren met kind – mijn situatie in de late jaren zeventig – kreeg niet bepaald brede instemming.

Ook had zich in de tweede helft van de jaren zeventig in het kielzog van de autonome vrouwenbeweging een bloeiende feministische cultuur ontwikkeld. Tientallen vrouwen- en meidenhuizen, vrouwencafés, vrouwenrestaurants, vrouwengezondheidscentra, vrouwentelefoons, informatiecentra en vrouwenboekhandels kwamen tot bloei. Wel was de feministische cultuur in hoofdzaak een elitaire aangelegenheid, voorbehouden aan goed opgeleide vrouwen uit de hogere sociale regionen, net als de rest van de feministische beweging. Vrouwen uit de arbeidersklasse werden niet of nauwelijks aangetroffen in de vrouwen- en meidenhuizen en vrouwenboekhandels. Dit wil niet zeggen dat het feminisme de gewone vrouwen niet bereikte. Breed gelezen damesbladen als *Margriet* en *Libelle* besteedden vanaf begin jaren zeventig regelmatig op voorzichtige wijze aandacht aan het emancipatiethema. Verder kan voor de tweede helft van de jaren zeventig worden gewezen op de zogeheten VOS-cursussen. Deze cursussen maatschappijleer richtten zich op vrouwen met niet veel meer opleiding dan de lagere school. Tussen 1975 en 1981 steeg het aantal VOS-cursussen landelijk van enkele tientallen tot 930.

Met de machtsvorming van vrouwen was het evenwel minder florissant gesteld. Hoogconjunctuur en feministische invloed brachten gezamenlijk sinds het einde van de jaren zestig een toename van betaalde vrouwenarbeid tot stand. Deze resulteerde echter niet in een substantiële doorbraak naar de hogere arbeidsregionen. Vrouwen bleven oververtegenwoordigd in de lagere en deeltijdbanen; slecht betaald en met weinig promotiekansen. Aan het begin der tachtiger jaren was het percentage betaald werkende vrouwen gestegen naar 32, maar slechts vijf tot tien procent van de hogere en beleidsfuncties werd bekleed door deze sekse.

Pragmatisme en neergang

In de jaren zeventig werd binnen de feministische beweging het streven naar macht in politiek en samenleving en een goed betaalde carrière verwerpelijk gevonden, onder invloed van de afkeer van het prestatiedenken in de linkse beweging. Uitzonderingen op deze tendens vormden Man Vrouw

Maatschappij en de Rooie Vrouwen, waarvoor macht geen vies woord was. Een decennium later waren de hiervoor genoemde doeleinden door de hoofdstroom van het feminisme wel geaccepteerd. De samenleving werd harder onder invloed van de economische recessie en dat had zijn weerslag op het feminisme. De toenmalige maatschappij werd gekenmerkt door een *no-nonsense* mentaliteit, mede in verband met uit de hand gelopen inflatiecijfers, dito uitgaven in de collectieve sector en een aanhoudend hoge werkloosheid. Een voorbeeld van stijgend pragmatisme vormt het emancipatiebeleid. Na een moeizame start was staatssecretaris van Emancipatiezaken Hedy d'Ancona (1981-1982) erin geslaagd een brugfunctie te vervullen tussen overheid en feministische beweging, waardoor het emancipatiebeleid meer geaccepteerd raakte in feministische kringen.

In deze realistische en pragmatische periode konden de doeleinden van het *liberal feminism* zich verheugen in een aanzienlijke populariteit. Zij werden uitgedragen door breed samengestelde organisaties en platforms, die zeer kenmerkend waren voor het feminisme van de tachtiger jaren zoals de Associatie tot herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid en het Breed Platform vrouwen voor ekonomische zelfstandigheid. Daarnaast organiseerde de uitgeverij *De Populier* congressen over de herverdeling van betaald en onbetaalde arbeid, geconcretiseerd in het streven naar een 25-urige werkweek voor iedereen. Typerend voor deze pragmatische periode met haar geslonken neiging tot polarisatie tussen diverse stromingen was dat de voor de jaren zeventig zo kenmerkende tegenstelling tussen oude en nieuwe beweging in kracht afnam. Het *liberal feminism* in hedendaagse vorm vond nu ook aanhang binnen de traditionele vrouwenorganisaties, van Vrouwenbelangen tot de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen en het Katholiek Vrouwengilde.

Parallel hieraan werd het radicaal-feminisme als ideologie evenals de door haar beïnvloede fem-socstroming gedurende de jaren tachtig minder invloedrijk. Een der restanten van deze stroming was het tijdschrift *Katijf*, waarin de radicalere groeperingen, zoals de pleitbezorgsters voor een basisinkomen voor iedereen, aan bod kwamen. Feministen bezigden termen als het patriarchaat en onderdrukking minder en vervingen deze door het neutralere machtsongelijkheid of zelfs het deftige asymmetrische verhouding tussen de seksen. Ook het modebeeld in de beweging veranderde. De 'revolutionaire' spijkerbroek en het make-uploze gezicht van de jaren zeventig maakten plaats voor kokerrok, naaldhak, make-up en netnylons.

Al met al bleek aan het eind van dit decennium het tij voor het femi-

nisme van de tweede golf geheel te verlopen. 'Emancipatiemoeheid' binnen en buiten de beweging begon haar tol te eisen in de vorm van verminderde actiebereidheid. Bovendien kon de beweging bogen op een aantal successen, vooral in de sfeer van het onderwijs, de mentaliteitsverandering en de 'lijfpolitiek': feminisme was dan weliswaar niet overbodig, maar leek toch minder noodzakelijk dan voorheen. Deze neerwaartse tendens werd versterkt door een verrechtsing van de tijdgeest, tengevolge waarvan ook andere nieuwe sociale bewegingen in kracht afnamen. Een politiek klimaat waarin een aanhoudend stringent bezuinigingsbeleid van regeringswege noodzakelijk werd geacht, gekoppeld aan de ineenstorting van het communisme in Oost-Europa, was niet bevorderlijk voor een links georiënteerd actiewezen.

Begin jaren negentig was er van de oorspronkelijke beweging van de tweede golf niet veel meer over. Man Vrouw Maatschappij, dat op haar hoogtepunt in 1973 3000 leden telde, bleek in 1988 geslonken tot een ledental van vijfhonderd en werd in hetzelfde jaar opgeheven. De Rooie Vrouwen, in de jaren tachtig aanvankelijk geteisterd door interne tegenstellingen en later door apathie en gebrek aan belangstelling, verdwenen begin jaren negentig. Ook van de overige, eertijds spraakmakende groeperingen en organisaties, werd steeds minder vernomen. Zelf zag ik deze neerwaartse trend weerspiegeld in de dalende belangstelling voor colleges vrouwengeschiedenis die begin jaren tachtig nog volle zalen hadden getrokken. Ook andere docenten vrouwenstudies hadden hiermee te maken. Een uitzondering op deze trend vormde het feministisch maandblad *Opzij*, opgericht in het najaar van 1972. Dit tijdschrift kon bogen op een oplage van meer dan 50.000 en zou in de jaren daarna blijven groeien.

Debet en credit

De erfenis van de feministische beweging van de tweede golf had in zekere zin al net zo'n tegenstrijdig karakter als de ontstaansfase. Daarnaast hield de vooruitgang op uiteenlopende terreinen geen gelijke tred.

Aan de creditzijde kan worden gewezen op de nieuwe abortuswet van 1984. Weliswaar waren de meeste betrokken partijen er maar ten dele tevreden over, maar hoofdzaak was dat zij de bestaande geliberaliseerde abortuspraktijk niet doorkruiste. De groei in deelname aan het onderwijs door meisjes zette zich voort. Ook het terrein van partijpolitiek en vertegenwoordigende politieke lichamen, van oudsher een mannenbolwerk, liet

een gestage opmars van vrouwendeelname zien. Het percentage vrouwelijke leden van de Tweede Kamer was eind jaren tachtig gestegen tot 20, twee en een half keer zoveel als eind jaren zestig. Het aandeel betaald werkende vrouwen was in 1991 weer verder toegenomen, tot 56 procent, en het aandeel vrouwen op de totale beroepsbevolking bedroeg in hetzelfde jaar 40 procent. Daarnaast bleef de reeds voor de jaren zeventig geconstateerde mentaliteitsverandering onder de Nederlandse bevolking gehandhaafd: in 1991 was 61 procent van mening dat het betaald werk gelijkelijk onder de seksen moest worden verdeeld. Nog maar 22 procent vond het bezwaarlijk als vrouwen met schoolgaande kinderen buitenshuis betaald werk deden (een daling van 60 procent in vergelijking met 1965!). De aandacht voor de misstand van het seksueel geweld vanuit de feministische beweging resulteerde in een toename van de aangiftebereidheid onder slachtoffers en in een vergroting van deskundigheid ten aanzien van deze problematiek in het justitieel apparaat. Tevens zou dankzij een vanaf de zeventiger jaren daterende feministische strijd in 1991 een wetswijziging worden doorgevoerd die verkrachting binnen het huwelijk en vergelijkbare relaties strafbaar stelde.

Er was evenwel ook een debetzijde. Bijvoorbeeld het feit dat sedert het eind van de jaren tachtig werd geconstateerd dat de toename van het percentage betaald werkende vrouwen zo zijn schaduwkanten had, in de vorm van problemen met de combinatie van thuiswerk en werk buitenshuis en de overbelasting die daarvan het gevolg was. De door het feminisme van de tweede golf vanaf het begin aangedragen oplossing, arbeidstijdverkorting en herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over de seksen, had in slechts zeer beperkte mate ingang gevonden. Daarnaast deden de eerste spijtoptanten van zich spreken, vrouwen die het moederschap hadden uit- of afgesteld ten behoeve van de gewenste carrière en op de valreep nog een kind probeerden te krijgen, wat niet altijd lukte.

In het kielzog van no-nonsense mentaliteit en een verzakelijkte samenleving was sprake van een overwaardering van betaalde arbeid, die sterk verschilde van de kritiek op het overmatige arbeidsethos die het feminisme van de tweede golf in zijn beginfase had gekenmerkt. Was in de jaren vijftig en zestig een betaald werkende moeder een uitzondering geweest, eind jaren tachtig leek het omgekeerde het geval en was de thuismoeder iemand die zich in toenemende mate gedwongen zag zich te verdedigen tegen kritiek op haar status. De verwording van oorspronkelijk geheel anders getoonzette idealen was mede het gevolg van het feit dat de feministische beweging te

weinig haar stem verhief omdat ze in de late jaren tachtig sterk in kracht was afgenomen.

Balans

Onmiskenbaar is er veel veranderd op het terrein van de sekseverhoudingen in de periode van twintig jaar tweede feministische golf. Wat er uitspringt is het hemelsbrede verschil tussen het toekomstperspectief van jonge vrouwen in de jaren zestig en dat van hun evenknieën in de jaren negentig en later. De eerste categorie, waartoe ik zelf behoorde, had voor het overgrote deel een tamelijk vaststaand traject in het verschiet: trouwen, huisvrouw worden en kinderen krijgen. Jonge, autochtone vrouwen van nu hebben meer keuzemogelijkheden en een veel minder vaststaand toekomstbeeld. Mijns inziens ligt de grootste impact van de tweede golf in dit verschil in toekomstperspectieven van twee generaties. Hoe men deze situatie beoordeelt hangt mede af van de eigen subjectieve beleving. Mijn persoonlijke beoordeling is *overall* positief, zonder mijn ogen te willen sluiten voor de schaduwzijden, zoals de toegenomen onzekerheid als gevolg van de vergroting van keuzemogelijkheden.